

กระต่ายในวัฒนธรรมเขมร¹

Hares in Khmer Culture

ชาญชัย คงเพ็ชรธรรม²

บทคัดย่อ

กระต่ายเป็นสัตว์ที่ผูกพันกับคนเขมรมาช้านาน เห็นได้จากภาพสลักตามปราสาทหินและนิทานพื้นบ้านที่เล่าสู่กันฟัง คนเขมรชื่นชอบในความน่ารักของกระต่าย ถือเป็นสัญลักษณ์ของความเจ้าปัญญา เมื่อเขมรรับศาสนาพราหมณ์และศาสนาพุทธมาจากอินเดีย เขมรได้นำกระต่ายเข้าไปผสมผสานกับความเชื่อในศาสนาสำคัญทั้งสองศาสนาด้วย อาทิ การพบรูปกระต่ายในภาพสลักตอน “กูรมาวตาร” หรือตอนกวนเกษียรสมุทรซึ่งเป็นเทพปกรณัมที่สำคัญในศาสนาพราหมณ์ โดยพบที่ปราสาทกุ່สวนแดงประเทศไทย หรือการยกย่องชาดกในทางพระพุทธศาสนาเรื่อง “สสปัญจิตตชาดก” ซึ่งเป็นชาดกที่สรรเสริญคุณธรรมของกระต่ายให้เป็นชาดกเรื่องสำคัญ จนกลายมาเป็นที่มาของประเพณีไหว้พระจันทร์ในเขมร

¹ บทความนี้เป็นส่วนหนึ่งในงานวิจัยเรื่อง “การศึกษาสัญลักษณ์สัตว์ในวัฒนธรรมเขมร” ซึ่งได้รับทุนสนับสนุนการวิจัยเงินรายได้ศิลปศาสตร์ มหาวิทยาลัยอุบลราชธานี ประจำปีงบประมาณ 2558 ผู้เขียนขอขอบทความนี้เป็นที่ระลึกให้แก่ ผศ.ดร.ชมพูนุช ธารีเธียร ผู้เชี่ยวชาญด้านภาษาเขมรของคณะศิลปศาสตร์ มหาวิทยาลัยอุบลราชธานี เนื่องในวาระเกษียณอายุราชการ ประจำปี 2560

² ผู้ช่วยศาสตราจารย์ (ภาษาเขมร) ประจำปีหลักสูตรภูมิภาคกลุ่มน้ำโขงศึกษา สาขาภาษาและวรรณคดีตะวันออก คณะศิลปศาสตร์ มหาวิทยาลัยอุบลราชธานี

สิ่งเหล่านี้ล้วนแล้วแต่แสดงให้เห็นถึงความสำคัญของกระต่ายในวัฒนธรรมเขมรได้เป็นอย่างดี

คำสำคัญ: กระต่าย, วัฒนธรรมเขมร, การผสมผสานความเชื่อทางศาสนา

Abstract

Hares have long been a part of the lives of Khmer people as they can be seen in stone sculptures in many Cambodian temples and folktales. Khmer people admire the loveliness of hares and also see the hare figure as the symbol of cunningness. When Cambodia adopted Buddhism and Brahma from India, the hare figure was integrated into these two religious beliefs. For instance, a carved-figure of a hare was found in a stone carving narrating an episode of Hindu mythology called the Churning of the Ocean found at Kuantang in Thailand. Moreover, in a Buddhism allegory, Sasapandita Jataka, the virtue of a hare was also acclaimed, giving rise to the full moon festival in Cambodia. Such cultural evidence well reflects the importance of the hare figure in Khmer culture.

Key words: Hares, Khmer Culture, Religious Syncretism

บทนำ: กระจ่าย สัตว์ที่ผูกพันกับวิถีชีวิตของคนเขมร

กระจ่ายเป็นสัตว์เลี้ยงลูกด้วยนมขนาดเล็ก มีขนปกคลุม หางสั้น หูยาว เป็นสัตว์ที่ปราดเปรียว ว่องไว ตื่นตกใจง่ายและกินพืชเป็นอาหาร คนเขมรผูกพันกับ “ต๋วนชาย” (ទទួរយ) หรือกระจ่ายมานานแล้ว เห็นได้จากภาพสลักที่บอกเล่าเรื่องราววิถีชีวิตของผู้คน ณ บริเวณระเบียงปราสาทบายอนที่มีรูปกระจ่ายปรากฏอยู่

ภาพที่ 1 ภาพสลักรูปกระจ่าย ณ บริเวณระเบียงปราสาทบายอน

ถ่ายโดย ผศ.ดร.ชาญชัย คงเพ็ชรธรรม

นอกจากหลักฐานจากภาพสลักตามปราสาทหินแล้ว สิ่งหนึ่งที่แสดงให้เห็นถึงความผูกพันระหว่างกระจ่ายกับคนเขมร คือ ในนิทานพื้นบ้านเขมรที่เป็นหมวดนิทานสัตว์ (Animal Tales) มีเรื่องราวที่เกี่ยวข้อง

กับกระต่ายมากที่สุด วิชชุกร ทองหล่อได้ศึกษา “ประชุมนิทานพื้นบ้าน
 เขมร” (บรูว์เกรือเวอเอ็งเอ็ง-ปรอจุม เรื่อง เปรง แคม) พบว่า มีนิทานที่
 เกี่ยวข้องกับกระต่ายอยู่จำนวนทั้งสิ้น 15 เรื่อง คือ 1) คนสองคนอยู่บ้าน
 ใกล้กัน (บรูว์สฎูเวโรนอญเอ็งเอ็ง-มนุส ปีร์ เนียะ นีว เพติยะฮ
 จิต เคเนีย) 2) สุนัขจิ้งจอก (บรูว์ส-จอกจอก) 3) ชายรู้ยาแก้พิษงู
 (บรูว์สเอะอูเวโรนอญเอ็งเอ็ง-โปะเราะฮ เจะฮ ทุนำ ปีฮ ปัวะฮ) 4) ชายหนุ่ม
 สองคนอยากได้ภรรยาเขา (บรูว์สเอะอูเวโรนอญเอ็งเอ็ง-ก้อม
 เละฮ ปีร์ เนียะ จ็อง บาน ปรอปัวน เก) 5) เสือ ลิง และกระต่าย
 (อูว สฎูเวโรนอญเอ็งเอ็ง-คลา ซวา นึง ต้วนชาย) 6) บุรุษขู่อภรรยา
 (บรูว์สเอะอูเวโรนอญเอ็งเอ็ง-โปะเราะฮ ต็อนตัง ปรอปัวน) 7) กระต่ายเจ้า
 ปัญญา ตอนที่ 1 (บรูว์สเอะอูเวโรนอญเอ็งเอ็ง-สฎูเวโรนอญเอ็งเอ็ง-โชะเพีย ต้วนชาย เพียะ ตี
 มวย) 8) กระต่ายเจ้าปัญญาตอนที่ 2 (บรูว์สเอะอูเวโรนอญเอ็งเอ็ง-สฎูเวโรนอญเอ็งเอ็ง-โชะเพีย
 ต้วนชาย เพียะ ตี ปี)³ 9) มหาฤๅษีชุบชีวิตเสือ (บรูว์สเอะอูเวโรนอญเอ็งเอ็ง-อูว
 มหา รี้เซีย โประฮ คลา) 10) แร้งหลอกข้างเผือก (บรูว์สเอะอูเวโรนอญเอ็งเอ็ง-ทุมาต

³ นักวิชาการชาวฝรั่งเศสบางท่านสันนิษฐานว่า นิทานเรื่องกระต่ายเจ้าปัญญา เป็น
 เรื่องที่ได้รับมาจากนิทานของมาเลเซีย นิทานเรื่องนี้เป็นนิทานที่ได้รับความนิยมมาก
 ที่สุดในบรรดานิทานพื้นบ้านเขมร (อูวอญเอ็งเอ็ง สฎูเวโรนอญเอ็งเอ็ง, ม.ป.ป.: 5)

มวย) 8) กระท่ายเจ้าปัญญาตอนที่ 2 (สุวรรณภูมิ วรรคฉะ-โชะเพีย
ด้วนชาย เพียะ ตี ปี) 9) มหาถาษีชูปชีวิตเสื่อ (ชบายวุสิฎุชะอุว-มหา
รีเซี่ย โประฮ์ คลา) 10) แร้งหลอกข้างเผือก (สุวรรณภูมิจีระ-ทุมาด โบก
ด้อมมเรย ซอ) และ 11) จระเข้กับคนขับเกวียน (สุวรรณภูมิจีระ-ทุมาด โบก
กรอเปอ นิง เนียะ โปร์ รอเตะฮ์)

จากนิทานพื้นบ้านทั้ง 11 เรื่องนี้ทำให้เห็นถึงลักษณะนิสัยที่ดีของ

กระท่าย ซึ่งแบ่งได้เป็น 3 ลักษณะ คือ 1) กระท่ายมีความเฉลียวฉลาด
มีปฏิภาณไหวพริบดี 2) กระท่ายเป็นสัตว์ที่มีน้ำใจชอบช่วยเหลือผู้อื่น และ
3) กระท่ายมีความยุติธรรม (วิชชุกร ทองหล่อ, 2542)

ลักษณะเด่นทั้ง 3 ประการนี้มักปรากฏร่วมกัน เห็นได้จากนิทาน
พื้นบ้านหลายๆ เรื่อง ที่กระท่ายแสดงน้ำใจต่อบุคคลอื่นด้วยการยื่นมือเข้า
มาช่วยเหลือตัวละครอื่นที่กำลังมีความทุกข์ โดยใช้สติปัญญาของตนเพื่อ
ดำรงไว้ซึ่งความยุติธรรมในสังคม เช่น นิทานเรื่อง “จระเข้กับคนขับ
เกวียน” (สุวรรณภูมิจีระ-ทุมาด โบก กรอเปอ นิง เนียะ โปร์ รอเตะฮ์) นิทาน
เรื่องนี้มือยู่ว่า

กาลครั้งหนึ่งนานมาแล้ว มีชายชราคนหนึ่งขับเกวียนผ่านมาทาง
หนองน้ำแห่งหนึ่ง ซึ่งกำลังแห้งขอด ขณะนั้นได้มีจระเข้ตัวหนึ่งคลาน
ขึ้นมาพบเข้า และได้ขอความช่วยเหลือจากชายคนดังกล่าวให้พาไปส่งยัง

หนองน้ำแห่งใหม่ ชายชราอินดีช่วยเหลือโดยยกจระเข้ขึ้นขึ้นมาไว้บน
เกวียน แล้วใช้เชือกมัดจระเข้ขึ้นเข้ากับเกวียนจนแน่น เพราะเกรงว่า
จระเข้จะพลัดตกลงจากเกวียนขณะเดินทาง แต่พอมาถึงหนองน้ำแห่งใหม่
จระเข้กลับแสดงนิสัยยกตัวยูออกมาให้เห็น พอชายชราแกะเชือกออก
จระเข้ได้ขอ้วคู้หนึ่งกินเป็นอาหาร ถ้าไม่เช่นนั้นแล้วจะกินชายผู้นี้แทน
โดยอ้างว่าชายผู้นี้ทำร้ายตน มัดตนเข้ากับเกวียนแน่นกินไปทำให้มัน
หายใจไม่ออก ชายคนนี้นั้นปัญญาได้แต่เดินร้องให้ไปตามทาง หวังจะไป
ขอความช่วยเหลือจากผู้พิพากษา ระหว่างทางได้พบกับกระต่ายตัวหนึ่ง
เข้าโดยบังเอิญ กระต่ายอาสาทำหน้าที่เป็นผู้พิพากษาให้โดยใช้วิธีจำลอง
สถานการณ์ที่เพิ่งผ่านมา กระต่ายใช้ให้ชายคนนั้นมัดจระเข้เข้ากับเกวียน
อีกครั้ง และเมื่อชายคนนั้นมัดจระเข้เข้ากับเกวียนแล้ว จระเข้ได้ร้องบอก
ไปว่าขอให้มัดเชือกให้แน่นขึ้นอีกเพราะเมื่อสักครู่ชายชรามัดแน่นกว่านี้
มาก เหตุที่จระเข้กล่าวเช่นนี้เพราะมันต้องการให้กระต่ายเห็นจริงใน
ความผิดของชายขับเกวียน ชายชราจึงมัดจนแน่นทำให้จระเข้หายใจแทบ
ไม่ออก แทนที่กระต่ายจะสั่งให้แก้มัดจระเข้ มันกลับร้องบอกให้ชายคน
นั้นนำขวานมาจามลงไปบนหัวของจระเข้จนตาย กระต่ายกล่าวว่าเพราะ
จระเข้ตัวนี้เป็นสัตว์อวดตัวยู จึงไม่สมควรที่จะมีชีวิตอยู่อีกต่อไป
(**กรูมฮิลล์ อิมเมจ อิมเมจ**, 1989: 10-14) จะเห็นได้ว่า กระต่ายเป็น
สัตว์มีปัญหาและได้ใช้ปัญญาของตนช่วยเหลือคนขับเกวียนให้พ้นทุกข์
ดำรงความยุติธรรมไว้ ไม่ให้จระเข้พาลทำร้ายคนดีได้

แม้กระต่ายจะเป็นสัตว์ที่ตีปัญหาดังที่ได้กล่าวมาแล้วข้างต้น
หากแต่ในบางครั้งกระต่ายกลับใช้ปัญญาของตนสร้างความเดือดร้อนให้แก่

ผู้อื่น จนทำให้ตนเองกลายเป็นสัตว์เจ้าเล่ห์ไป เช่น นิทานเรื่อง “ควายบ้านกับควายป่า” (ทฤษฎีเศรษฐศาสตร์และทฤษฎีจิตวิทยา-กรอเบียร์ ชุรก นิ่ง กรอเบียร์ เปรีย) ที่กระต่ายคอยดูแลให้ควายบ้านกับควายป่าต้องทะเลาะผัดใจกัน ทั้งๆ ที่เมื่อก่อนหน้าสัตว์ทั้งสองตัวเคยเป็นเพื่อนที่รักกันมากก็ตาม (ทฤษฎีจิตวิทยาและจิตวิทยา, 1989: 15-16)

นิทานเรื่อง “กระต่ายอยากกินกล้วย” (อุทฺทมาตต-ตีวนชาย จีอง ซี เจก) เป็นนิทานที่ปรากฏอยู่ทั้งในหนังสือนิทานสำหรับเด็กไปจนถึงแบบเรียนระดับชั้นประถมศึกษาของกัมพูชา นิทานเรื่องนี้เล่าว่ากระต่ายตัวหนึ่งเห็นยายแก่เดินทูนกระจาดกล้วยมาตามทาง มันจึงแกล้งทำเป็นนอนตายอยู่ข้างทาง พอยายเห็นเข้าก็นึกกระหิมียิ้มย่อง หยิบกระต่ายตัวนั้นใส่ลงในตะกร้าตั้งใจว่า วันนี้จะนำกระต่ายป่าไปแกงกิน ครั้นพอกระต่ายอยู่ในตะกร้าแล้ว มันกลับลืมนตาและแอบกินกล้วยจนหมด และเมื่อยายเดินมาถึงบ้าน วางตะกร้าลง กระต่ายก็กระโดดหนีเข้าป่าไป

นิทานเรื่อง “กระต่ายติดตอตะแบง” (อุทฺทมาตต-ตีวนชาย จีอง ซี เจก)

อุทฺทมาตต-ตีวนชาย จวบ กูด นิ่ง กล ตรีจ) กล่าวถึงความฉลาดเจ้าเล่ห์ รู้จักเอาตัวรอดของกระต่าย ในคราวที่ก้นของมันติดอยู่กับตอของต้นตะแบง ซึ่งตอนั้นมียางเหนียว มันพยายามยื้อให้ข้างตัวหนึ่งที่ยังเอิญเดินผ่านมาพบเข้าโกรธจัด แล้วใช้ขว้งรัดตัวของมันเหวี่ยงขึ้นไปในอากาศ ทำให้ก้นของมันหลุดออกจากตอตะแบง ก่อนที่เจ้ากระต่ายจะวิ่ง

หนีหายเข้าป่าไป (กรฺมฺยฺสิํสิํสิํสิํสิํสิํสิํ, 1989: 3) ถึงแม้ว่าในนิทานเรื่องนี้กระต่ายจะไม่ได้สร้างความเดือดร้อนให้แก่ใครเท่าใดนักเหมือนเรื่องอื่นๆ หากแต่ก็แสดงให้เห็นถึงความเจ้าเล่ห์เพทุบายของกระต่ายได้เป็นอย่างดี

ถึงกระต่ายจะเป็นสัตว์ที่มีปัญญามาก หากแต่ในบางครั้งมันกลับประมาท โดยลืมไปว่าสัตว์อื่นๆ ก็มีปัญญาด้วยเช่นกัน ดังเช่นที่ปรากฏในนิทานพื้นบ้านเรื่อง “กระต่ายกับหอย” (กรฺมฺยฺสิํสิํสิํสิํสิํสิํ-ตีวนชาย หนึ่งขยอง) ที่กระต่ายทำหอยวิ่งแข่งกัน แต่ในท้ายที่สุดกลับเป็นฝ่ายพ่ายแพ้ เพราะหอยได้ให้เพื่อนของตนอยู่รออยู่ตามจุดต่างๆ รอบบ่อ รวมทั้งบริเวณใกล้กับเส้นชัยด้วย เมื่อกระต่ายวิ่งไปถึงบริเวณใด หอยตัวที่อยู่ข้างหน้าก็จะคลานออกมาประหนึ่งว่ามันกำลังวิ่งนำหน้ากระต่ายอยู่ จนกระทั่งเห็นกระต่ายวิ่งเข้ามาใกล้ถึงเส้นชัย หอยตัวที่อยู่ใกล้เส้นชัยมากที่สุดก็คลานเข้าเส้นชัยพอดี กระต่ายคิดว่าหอยวิ่งชนะตนเพราะไม่รู้เท่าทันกลอุบายของหอย แยกไม่ออกว่าหอยตัวใดคือตัวจริงและหอยตัวใดคือตัวปลอม (อํวํสิํสิํ สิํสิํสิํ, ม.ป.ป.: 27-28)

การใช้ปัญญาของกระต่าย บางครั้งก็เป็นคุณ ทำให้กระต่ายได้รับการยกย่องสรรเสริญให้เป็น “โชะเพีย” (สิํสิํสิํ) หรือผู้พิพากษา ซึ่งเป็นหน้าที่อันทรงเกียรติ หากแต่ในบางครั้งกระต่ายก็นำปัญญาของตนไปใช้ในทางที่ผิดจนเกิดโทษทั้งแก่ตนเองและผู้อื่น โดยเฉพาะความเจ้าเล่ห์ของ

กระต่ายนั้น กลายเป็นที่มาของสำนวนเขมรที่ว่า “ไข้กระต่าย” ซึ่ง
สำนวนดังกล่าวยังคงใช้มาจนถึงปัจจุบันนี้

สำนวน “ไข้กระต่าย” (ក្រុនទន្សាយ-ក្រុន ពីវនชาย) หมายถึง
ไม่ได้ป่วยจริง เสแสร้งแกล้งทำเป็นป่วยเหมือนกระต่ายเจ้าเล่ห์
นอกจากนี้ยังมีสำนวน “จงเอาเยี่ยงนกยูง อย่าเอาเยี่ยงกระต่าย”
(ប្រើ ត្រាប់សត្វក្លោក កុំប្រើ ត្រាប់ពុតទន្សាយ-เปรอ ตรีบ ซัด โกงก กม
เปรอ ตรีบ ปุด ពីวนชาย) แสดงให้เห็นถึงทัศนคติที่คนเขมรมีต่อสัตว์ทั้ง 2
ชนิดนี้ที่แตกต่างกัน นกยูงถือเป็นสัตว์ชั้นสูง เป็นสัญลักษณ์แทนผู้ที่เกิด
ในตระกูลสูง มีความประพฤติเรียบร้อยดีงาม ต่างจากกระต่ายอย่าง
สิ้นเชิงที่เป็นสัตว์เจ้าเล่ห์แสนกล ไม่ควรยึดถือเอาเป็นเยี่ยงอย่าง

ในวัฒนธรรมเขมร กระต่ายถือเป็นสัญลักษณ์ของ “สัตว์เจ้า
ปัญญา” ถึงแม้ว่าในบางครั้งกระต่ายจะกลายเป็นสัตว์เจ้าเล่ห์แสนกลก็
ตาม หากแต่ดูเหมือนว่าคนเขมรจะมองข้ามจุดด้อยเหล่านี้ไป เพราะความ
น่ารักของมัน แม้กระต่ายจะไม่ใช่สัตว์ศักดิ์สิทธิ์ในคติความเชื่อดั้งเดิมของ
ชาวเขมรดั่งเช่นนาคและจระเข้⁴ ซึ่งเกี่ยวข้องกับการกำเนิดประเทศ
เขมรและชนชาติเขมร หากแต่คนเขมรก็รักกระต่าย และนำกระต่ายเข้า
ไปผสมผสาน (Syncretism) อยู่ในคติความเชื่อทางศาสนาพราหมณ์และ
ศาสนาพุทธ ซึ่งเขมรรับมาจากอินเดียได้อย่างลงตัว

⁴ ดูเพิ่มเติมที่ ชาลูนชัย คงเพียรธรรม. รายงานการวิจัยฉบับสมบูรณ์เรื่อง การศึกษา
สัญลักษณ์สัตว์ในวัฒนธรรมเขมร. อุบลราชธานี: โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยอุบลราชธานี,
2558

กระต่ายผสานกับความเชื่อในศาสนาพราหมณ์และศาสนาพุทธในเขมร

ผู้เขียนขอกล่าวถึงประวัติศาสตร์การนับถือศาสนาในเขมรพอสังเขปเพื่อเป็นการปูพื้นฐานให้ผู้อ่านได้เข้าใจที่มาที่ไปของศาสนากับการประกอบสร้างวัฒนธรรมเขมร ดังนี้

ก่อนที่ชาวเขมรจะนับถือศาสนาพราหมณ์และศาสนาพุทธ พวกเขานับถืออำนาจศักดิ์สิทธิ์ตามธรรมชาติ (Animism) มาก่อน บูชาต้นไม้ ภูเขา โดยเชื่อว่าสิ่งเหล่านี้มีอำนาจกลับบางอย่างสิ่งสถิตอยู่และสามารถดลบันดาลสิ่งที่เป็นคุณและโทษให้แก่มนุษย์ได้ ดังที่ อัง จูเลียน (อังฌูวาล) (2000: ไม่มีเลขหน้า) นักวิชาการชาวเขมรกล่าวไว้ว่า “ความเชื่อดั้งเดิมของคนเขมร คือการนับถืออำนาจศักดิ์สิทธิ์ตามธรรมชาติ ที่เขมรเรียกว่า “ชีวจล” (ชีชฉล-จีเวียะจ้อล) ร่องรอยความเชื่อดังกล่าวที่ยังคงอยู่ตราบจนกระทั่งถึงปัจจุบัน คือ ความเชื่อเรื่องเนียะตา (นียัตตา) ซึ่งหมายถึง บรรพชน หรือคนที่บุกเบิกหักล้างถางพง แล้วสร้างบ้านแปงเมืองขึ้นมาเป็นคนแรก ด้วยวิกรรมนี้จึงทำให้เป็นที่จดจำและเล่าขานสืบต่อกันมา กลายเป็นสิ่งศักดิ์สิทธิ์ให้ชาวบ้านกราบไหว้บูชาตามหมู่บ้าน วัดวาอาราม สรุปว่า เนียะตาก็คือ มนุษย์ + ดิน (ธรรมชาติ) นั่นเอง”

ต่อมาเมื่อชาวเขมรหันมานับถือศาสนาพราหมณ์และศาสนาพุทธ ความเชื่อดั้งเดิมจึงได้เข้าไปผสมผสานกลมกลืนกับศาสนาที่รับมาจาก อินเดียได้อย่างลงตัว กลายเป็นศาสนาพราหมณ์และศาสนาพุทธแบบเขมรขึ้น

ประวัติศาสตร์เขมรในยุคพุนั้น (ราวพุทธศักราช 600–1,000) เป็นยุคที่ศาสนาพราหมณ์ลัทธิไศวนิกายเข้ามามีอิทธิพลสูงสุด อย่างไรก็ตาม ลัทธิไวษณพนิกายและพระพุทธศาสนา ซึ่งยังไม่ทราบแน่ชัดว่าเป็นนิกายใด ก็คงมีผู้นับถืออยู่ด้วย แม้จะไม่รุ่งเรืองเทียบเท่า ต่อมาในสมัยเจนละ (ราว พุทธศักราช 1100–พุทธศักราช 1345) ศาสนาพราหมณ์ลัทธิไศวนิกาย นั้นยังคงมีอิทธิพลอยู่เช่นเดิม ส่วนศาสนาพุทธนั้น มีหลักฐานการนับถือที่ ชัดเจนขึ้น กล่าวคือ ลัทธิเถรวาทได้เข้ามามีอิทธิพลเป็นอย่างมากในยุคนี้ เพราะได้รับแรงสนับสนุนจากเกาะลังกาและอาณาจักรทวารวดี ต่อมา ในสมัยเมืองพระนคร (ราวพุทธศักราช ที่ 1400–1800) ศาสนาพราหมณ์ ลัทธิไศวนิกายยังคงได้รับความนิยมสูงสุดเช่นเดิม มีเพียงบางช่วงเวลา เท่านั้น ที่ลัทธิไวษณพนิกายได้รับความนิยมอย่างสูง เช่น ในสมัยพระเจ้า สุริยวรมันที่ 2 (ราวพุทธศักราช 1656–1693) ส่วนศาสนาพุทธนิกาย มหายานนั้น ได้รับการประดิษฐานอย่างมั่นคงในยุคเมืองพระนคร และได้ กลายมาเป็นศาสนาสำคัญในรัชสมัยของพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 (ราว พุทธศักราช 1724-1762) ครั้นสิ้นรัชกาลดังกล่าวแล้ว ศาสนาพราหมณ์ ลัทธิไศวนิกายและไวษณพนิกายจึงได้กลับฟื้นคืนมาอีกครั้งก่อนที่จะเสื่อม ลงหลังจากการรุกรานของสยาม และการประดิษฐานพระพุทธศาสนาลัทธิ ลังกาวงศ์ขึ้นในเขมรอย่างมั่นคงเรื่อยมาจนถึงปัจจุบัน (สุภัทรดิศ ดิศสกุล, 2547)

การผสานกระต่ายกับความเชื่อในศาสนาพราหมณ์

กระต่ายที่ปรากฏในภาพสลักเล่าเรื่องในศาสนาพราหมณ์ เช่น ภาพสลักที่ปราสาทกุ່สวนแดง อำเภอบ้านใหม่ชัยพจน์ จังหวัดบุรีรัมย์ ประเทศไทย ตอนกวนเกษียรสมุทรที่มีรูปกระต่ายปรากฏอยู่ ทั้งๆ ที่ในปุราณะนั้นไม่มีส่วนใดที่กล่าวถึงกระต่ายเลย

เรื่องราวใน “กुरुมาตาร” มีอยู่ว่า เทวดากับอสูรสู้รบติดพันกัน มาช้านาน เทวดาสู้ฤทธิ์ของอสูรไม่ไหว บาดเจ็บล้มตายไปเป็นอันมาก จึงพากันมาปรึกษาพระนารายณ์ พระองค์จึงดำริให้มีการกวนเกษียรสมุทรขึ้น แต่การกวนเกษียรสมุทรนี้จะต้องอาศัยแรงของอสูรเข้าช่วยด้วยจึงจะสำเร็จได้ พระองค์จึงรับสั่งให้พระอินทร์ไปขอแรงจากพวกอสูรโดยแสร้งทำเป็นอ่อนน้อม เมื่อถึงคราวกวนเกษียรสมุทร เทวดาและอสูรต่างนารากไม้สมุนไพรวិเศษทิ้งลงไปในทะเลน้ำมัน ใช้ภูเขามันตระซึ่งตั้งอยู่ตรงกลางทะเลต่างไม้กวน ใช้พญานันตนาคราชา (หรือบางตำราว่า พญานาคवासูกรี) ต่างเชือกพันรอบภูเขาด้านเทวดาฉลากจับทางข้างหางนาค โดยแสร้งทำเป็นยอมรับอำนาจของอสูรแล้วให้อสูรจับทางข้างหัวนาคแทน ขณะที่กำลังชกนาคอยู่นั้น พญานาคได้รับความเจ็บปวดทรมานมากจึงพันพิษไฟออกมาถูกบรรดาอสูรได้รับบาดเจ็บล้มตายไปเป็นอันมาก พระนารายณ์ทรงสังเกตุการณ์อยู่ด้วย ทรงเกรงว่าโลกจะทะเลาะเนื่องจากการกวนเกษียรสมุทร จึงทรงอวตารลงมาเป็นเต่าเพื่อรองรับภูเขามันตระไว้เพื่อช่วยรักษาโลก ระหว่างนั้นมีอสูรปลาดตนหนึ่งพยายาม

จะเข้ามาตอดภูเขามันพระหวังให้ภูเขานั้นพังพินาศลง ทว่าพระนารายณ์
ในร่างของเต่าได้ชิงสังหารอสูรนั้นก่อน

กुरมาวตาร เป็นเรื่องราวที่ช่างเขมรนิยมมาก เพราะเหตุที่
เกี่ยวข้องกับกรวนเกษียรสมุทร ช่างเขมรมักสลักเรื่องนี้ไว้ที่บริเวณ
ทางเข้าทวารลัย ที่สร้างขึ้นเพื่อถวายแด่พระนารายณ์ เช่น ที่ปราสาทกุฎี
ศวร เมืองเสียมเรียบ ราชอาณาจักรกัมพูชา เป็นต้น ภาพการกรวน
เกษียรสมุทรมักปะปนกับภาพกำเนิดของพระพรหม⁵ เสมอ ทั้งนี้เพราะ
การกรวนเกษียรสมุทรเป็นเรื่องราวที่เกี่ยวกับการสร้างเช่นกัน ในคัมภีร์
ศตปัทพราหมณะ พระประชาบดีก็ทรงถือรูปเต่าเพื่อสร้างสิ่งมีชีวิต
ทั้งหลายขึ้น สัญลักษณ์เช่นนี้มีปรากฏอยู่ในการกรวนเกษียรสมุทร
เช่นเดียวกัน เมื่อพระนารายณ์ทรงอวตารเป็นเต่าและทรงแบกภูเขาทิ้ง
โลกเพื่อใช้เป็นไม้กรวน (สุภัทรดิศ ดิศกุล, 2547: 139)

⁵ ภาพการกำเนิดขึ้นของพระพรหม หรือที่เรียกกันอีกชื่อหนึ่งว่าภาพสลัก “นารายณ์
บรรทมสินธุ์ปัทมะนาถะ” นั้น เป็นภาพที่พระนารายณ์ทรงบรรทมอยู่เหนือพญานาค
อนันตะในเกษียรสมุทรหรือทะเลน้ำนม แล้วมีดอกบัวผุดขึ้นมาจากพระนาภี (สะดือ)
ของพระองค์ และเหนือดอกบัวนั้นก็ปรากฏรูปพระพรหมอุบัติขึ้น ภาพสลักดังกล่าว
มักพบได้ทั่วไปตามปราสาทหินเขมรเช่นเดียวกับภาพสลักตอนกรวนเกษียรสมุทร
เนื่องจากคนเขมรมองว่านี่คือสัญลักษณ์ของการเกิดใหม่ ไม่มีการพินาศหรือจุดสิ้นสุด
เกิดต่อเนื่องกันไปจึงทำให้สถิตอยู่ชั่ววันรันดร์ไม่มีศัตรูสามารถเข้ามารุกรานได้ (๒๕๔
๒๕๕๕, 2009: 66)

จากภาพสลักที่พบที่ปราสาททูก່สวนแดง พระนารายณ์ทรงอวตารเป็นเต่า มีภูเขามันพระอยู่ตรงกลางภาพและพระนารายณ์ทรงกอดภูเขานั้นไว้เพื่อบอกให้ทราบว่าเป็นเต่าตัวนั้นคืออวตารปางหนึ่งของพระองค์ เหนือยอดเขามีพระพรหมประทับอยู่บนดอกบัว อสูรและเทวดาต่างช่วยกันชกนาคซึ่งพันรอบภูเขาศักดิ์สิทธิ์นั้นไว้ โดยอสูรจับทางหัวนาคและเทวดาจับทางหางนาคอยู่กลางเกษียรสมุทหรือทะเลน้ำนม สังเกตว่ามีรูปกระต่ายวิ่งเล่นอยู่บริเวณเท้าของอสูรและเทวดาด้วย แสดงให้เห็นถึงความรักความผูกพันระหว่างคนเขมรกับกระต่ายที่มากกว่าสัตว์ชนิดใดๆ เพราะถ้าภาพสลักดังกล่าวเป็นภาพป่าเขาลำเนาไพร การปรากฏรูปกระต่ายถือว่าไม่ใช่เรื่องแปลกประหลาด เพราะกระต่ายเป็นสัตว์ป่า เมื่อช่างเขมรจะสลักภาพเล่าเรื่องฉกป่า ก็จะใส่รูปสัตว์ป่านานาชนิดเข้าไปด้วย ไม่ว่าจะเป็น ช้าง ม้า วัว ควาย นกชนิดต่างๆ เป็นต้น เพราะตามแนวคิดเรื่องจักรวาลวิทยา (cosmology) การสลักรูปสัตว์ป่านานาชนิดลงไปให้ได้มากที่สุดจะทำให้โลกสมมติที่ช่างเขมรสร้างขึ้นมานั้นสมบูรณ์ แต่ภาพสลักที่ปราสาททูก່สวนแดงเป็นฉากที่เกิดขึ้นกลางทะเลน้ำนม ซึ่งไม่น่าจะมีกระต่ายไปอาศัยอยู่ได้ การสลักรูปกระต่ายจึงสะท้อนให้เห็นถึงความสำคัญของกระต่ายในสังคมเขมรได้เป็นอย่างดี

ภาพที่ 2 ภาพสลักบนทับหลังตอนกวนเกษียรสมุทร พบที่ปราสาทกุ່สวนแดง อำเภอบ้านใหม่ไชยพจน์ จังหวัดบุรีรัมย์ อายุราวพุทธศตวรรษที่ 17 ภาพโดย ดร.วรรณพรรณันต์ เรื่องทรัพย์

ภาพที่ 3 ภาพสลักกระต่ายที่ช่างเขมรสลักเพิ่มเข้ามาบนทับหลังตอนกวนเกษียรสมุทร พบที่ปราสาทกุ່สวนแดง อำเภอบ้านใหม่ไชยพจน์ จังหวัดบุรีรัมย์ อายุราวพุทธศตวรรษที่ 17 ภาพโดย ดร.วรรณพรรณันต์ เรื่องทรัพย์

ภาพสลักกระต่ายที่ปราสาทบาปวน เมืองเสียมเรียบ ราชอาณาจักรกัมพูชา เป็นอีกรูปหนึ่งที่น่าสนใจ เพราะช่างเขมรสลักรูปกระต่ายไว้ในตำแหน่งที่สูงกว่ารูปสิงห์ ซึ่งถือกันว่าเป็นสัตว์ชั้นสูง และมีความสำคัญมากตามคติความเชื่อทางศาสนาพราหมณ์⁶ ถ้าพื้นที่สัมผัสพันธ์กับอำนาจแล้ว ของที่อยู่ข้างบนมักย่อมสำคัญกว่าของที่อยู่ข้างล่างเสมอ ภาพสลักกระต่ายในภาพที่ 4 ย่อมแสดงให้เห็นถึงความสำคัญของกระต่ายได้เป็นอย่างดี

⁶ สิงห์ไม่ใช่สัตว์ที่มีอยู่ในดินแดนเขมร สันนิษฐานว่า เขมรน่าจะรับคติ ความเชื่อ เรื่องสิงห์มาจากอินเดีย สิงห์มีความสำคัญในฐานะเป็นพาหนะ ของเทพเจ้าในศาสนา พราหมณ์ เช่น พระแม่ทุรคา คัคติของพระศิวะมหาเทพ เป็นพาหนะของเทพนพเคราะห์ คือพระกูเธรและพระเกตุ นอกจากนี้สิงห์ยังเป็นอวตารปางหนึ่งของพระนารายณ์ใน ปางที่มีชื่อว่า “นรสิงหาวตาร” และเนื่องจากสิงห์เป็นเจ้าป่า สิงห์จึงถือเป็น สัญลักษณ์แทนอำนาจ การเป็นผู้นำ จึงไม่น่าแปลกใจเลยว่า เพราะเหตุใดพระนาม ของกษัตริย์กัมพูชาจึงมีคำว่า “สิงห์” เข้าไปประกอบอยู่ด้วย เช่น พระเจ้านโรดม สีหนุ หรือ พระเจ้านโรดม สีหมุนี เป็นต้น

ภาพที่ 4 ภาพสลักรูปกระต่าย ณ ปราสาทบาปวน สังกศตว่าช่างเขมรสลักรูป
กระต่ายให้อยู่เหนือสิงห์ซึ่งถือเป็นสัตว์ชั้นสูงตามคติความเชื่อทางศาสนาพราหมณ์
ถ่ายโดย ผศ.ดร.ชาญชัย คงเพ็ชรธรรม

กระต่ายกับความเชื่อในศาสนาพุทธ

การผสมผสานคติความเชื่อดั้งเดิมเข้ากับศาสนาพุทธ คือ คติความเชื่อ
เรื่องกระต่ายซึ่งมีปรากฏอยู่ในพระพุทธรศาสนา นิกายเถรวาทแต่เพียงฝ่าย
เดียว คติดังกล่าวได้ส่งผลมาถึงประเพณีพิธีกรรมของคนเขมร นั่นก็คือ
“ประเพณีไหว้พระจันทร์” ซึ่งจะจัดขึ้นในช่วงกลางคืนของวันขึ้น 15 ค่ำ
เดือน 12 ของทุกปี (ตรงกับวันลอยกระทงของไทย)

กระต่ายที่ปรากฏในคติความเชื่อทางพระพุทธรศาสนานิกาย
เถรวาทมาจากนิบาตชาดกเรื่อง “สสปัญจิตตชาดก” เนื้อเรื่องมีอยู่ว่า
กาลครั้งหนึ่งนานมาแล้ว มีสัตว์ 4 ชนิด ได้แก่ กระต่าย นาก สุนัข
จิ้งจอก และลิง เป็นเพื่อนรักกัน กระต่ายเป็นสัตว์มีปัญหา ได้แนะนำ
เพื่อนๆ ให้รู้จักการให้ทาน รักษาศีล อยู่มาวันหนึ่ง กระต่ายแหงนหน้า
ขึ้นมองดวงจันทร์แล้วกล่าวกับเพื่อนๆ ว่า พรุ่งนี้จะเป็นวันพระ ขอให้
พวกเราจงตั้งใจรักษาศีลอุโบสถ แล้วจงให้ทาน เพราะทานที่ให้แต่ผู้ที่มี
ศีลนั้นย่อมมีผลมาก ในวันนั้น สัตว์ทั้ง 3 ชนิด เว้นแต่กระต่ายต่างพากัน
ออกไปหาอาหารมาเก็บไว้ นากไปที่ริมฝั่งแม่น้ำคงคาเห็นปลาที่ชาวประมง
หามาได้ร้อยเป็นพวงฝังอยู่ในพื้นทราย จึงคุ้ยขึ้นมาแล้วประกาศหา

เจ้าของด้วยเสียงอันดังถึง 3 ครั้ง เมื่อไม่มีใครตอบ นางจึงถือว่าปลานั่นไม่มีเจ้าของ แล้วนาก็นำปลาที่เก็บมาได้นั้นไปไว้ยังที่อยู่ของตน

สุนัขจึงจอกออกเที่ยวหาอาหาร พบกระท่อมปลายนาซึ่งบัดนี้ไม่มีคนอยู่ เห็นหม้อนมสั้กับเนื้ออย่างวางไว้ จึงประกาศหาเจ้าของด้วยเสียงอันดังถึง 3 ครั้ง เมื่อไม่มีผู้ใดประกาศตนว่าเป็นเจ้าของ สุนัขจึงจอกจึงนำของทั้งหมดกลับมายังที่อยู่ของตน

ฝ่ายลิงพ้อออกไปหาผลไม้มาได้ก็นำกลับมาเก็บไว้ยังที่อยู่ของตน ส่วนกระต่ายไม่ได้หาอะไรเก็บไว้เลย เพราะคิดว่า ถ้าหากมีใครมาขออาหารก็จะบริจาคร่างกายของมันให้เป็นทาน วันต่อมา สัตว์ทั้ง 4 ชนิดพากันรักษาศีลอุโบสถอยู่ในถิ่นที่อยู่ของตน ฝ่ายพระอินทร์ต้องการที่จะลองใจสัตว์เหล่านี้จึงแปลงกายเป็นพราหมณ์เฒ่า เดินเข้ามาขออาหารจากสัตว์ทีละชนิด นากนำปลามามอบให้ สุนัขจึงจอกนำหม้อนมสั้และเนื้ออย่างมามอบให้ ลิงนำผลไม้มามอบให้ ส่วนกระต่ายไม่มีอะไรจะมอบให้ จึงบอกให้พราหมณ์เฒ่าก่อกองไฟขึ้น แล้วสะบัดตัวอย่างแรงเพื่อให้แมลงเล็กๆ ที่เกาะอยู่ตามตัวหลุดออกมา เพื่อยามที่มันกระโดดเข้ากองไฟ สัตว์เหล่านั้นจะได้ไม่ต้องตายตามมันไปด้วย ศีลของกระต่ายจะได้ไม่ขาดพอก่อไฟเสร็จ กระต่ายกระโดดเข้ากองไฟด้วยใจที่เป็นสุข หากแต่ไฟนั้นกลับไม่ระคายขนของกระต่ายเลยแม้แต่น้อย พราหมณ์เฒ่าจึงเฉลยว่าแท้จริงแล้วพระองค์คือใคร ทรงกล่าวสรรเสริญกระต่าย แล้วทรงประทับรูปของกระต่ายไว้ในดวงจันทร์ เพื่อประกาศคุณงามความดีของสัตว์ชนิดนี้ไว้ตราบชั่วนิรันดร

ประเพณีไหว้พระจันทร์หรือที่เขมรเรียกว่า “ซ็อมเปียะฮ์ เปริยะฮ์ แค” (សំពះព្រះច័ន្ទ) แบ่งออกเป็นประเพณีไหว้พระจันทร์ของคนเขมรเชื้อสายจีน ซึ่งจะจัดขึ้นในวันเพ็ญเดือน 8 (ประเพณีเฉพาะกลุ่ม ซึ่งจะไม่กล่าวถึงในบทความนี้) และประเพณีไหว้พระจันทร์ซึ่งคนเขมรทั่วไปถือปฏิบัติ (ประเพณีชาติ) ซึ่งจะจัดขึ้น ในวันขึ้น 15 ค่ำ เดือน 12 ของทุกปี โดยชาวบ้านจะจัดโต๊ะไหว้ไว้บริเวณหน้าบ้าน ของไหว้ประกอบไปด้วย กุ้ง ข้าวเม่า มัน มะพร้าว เผือก ซึ่งล้วนแล้วแต่เป็นของที่กระต่ายชอบทั้งสิ้น ชาวเขมรได้ประกอบพิธีกรรมดังกล่าวสืบต่อกันมาจนถึงปัจจุบัน (**ក្រុមជំនុំសិទ្ធិស្រាវជ្រាវខ្មែរ**, 1994: 146)

การไหว้พระจันทร์ไม่ได้กระทำกันอยู่เฉพาะในกลุ่มสามัญชนเท่านั้น หากแต่ในราชสำนักก็มีการไหว้พระจันทร์ด้วย เรียกว่า “พระราชพิธีไหว้พระแฆ” โดยเจ้าพนักงานจะปลูادتริยัมเครื่องบูชาบริเวณริมตลิ่งตรงบันไดลงไปพระราชตำหนักแพ เครื่องบูชาประกอบด้วยข้าวเม่า 2 โถกใหญ่ มะพร้าวอ่อน 2 ลูก กุ้งไข่ 10 หวี เทียนใหญ่ 14 เล่ม (แทนด้วยจำนวนจังหวัดในขณะนั้น) พอเวลา 24 นาฬิกาของวันขึ้น 15 ค่ำ เดือน 12 พระเจ้าอยู่หัว พระราชินี พระบรมวงศานุวงศ์ พร้อมด้วยเหล่าข้าราชการบริพาร มาประชุมพร้อมกัน เจ้าพนักงานอ่านประกาศชุมนุมมเหศวดา ขอให้เทพยดาเจ้าช่วยอภิบาลรักษาพระเจ้าอยู่หัว พระเศวตฉัตร พระบรมวงศานุวงศ์ ประเทศชาติและอาณาประชาราษฎร์ ขอให้ฝนฟ้าตกต้องตามฤดูกาล เมื่ออ่านประกาศเทวดาจบลง พระเจ้าอยู่หัวจะทำการ

แจกเครื่องสังเวद्यให้แก่บรรดาผู้ที่มาเข้าร่วมในพระราชพิธี (ศานติ ภัคตีคำ
ผู้แปล, 2550: 131-135)

กระต่ายเป็นสัตว์ในคติความเชื่อดั้งเดิมของคนเขมร และน่าจะเป็นสัญลักษณ์ของความอุดมสมบูรณ์ ได้เลื่อนขึ้นมาเป็นสัตว์ศักดิ์สิทธิ์โดยอาศัยขาดกทางพระพุทธศาสนาประกอบสร้างพิธีกรรม การกราบไหว้ขอพรกระต่ายในพระจันทร์เพื่อขอให้เกิดความสุขสวัสดิ์ ความอุดมสมบูรณ์แห่งอาณาจักร ถือเป็นตัวอย่างของการผสมผสานความเชื่อดั้งเดิมเข้ากับพระพุทธศาสนา ทั้งๆ ที่แท้จริงแล้ว “สสปัญชิตขาดก” ไม่ใช่ขี้นาดขาดกสำคัญเมื่อเทียบกับทศชาติ ซึ่งแพร่หลายเป็นที่รู้จักและยอมรับมากกว่าในประเทศต่างๆ ที่นับถือพระพุทธศาสนานิกายเถรวาท เช่นเดียวกับกับเขมร (ทศชาติ ได้แก่ พระเตมีย์ พระมหาชนก พระสุวรรณสาม พระเนมิราช พระมหโสถ พระภริทัต พระจันทกุมาร พระนารท พระวิธูรบัณฑิต และพระเวสสันดร ในพระชาติสุดท้ายคือพระเวสสันดรนั้น เขมรเรียกว่า “มหาชาติ” เพราะถือเป็นพระชาติของพระพุทธเจ้าที่มีความสำคัญมากที่สุด)

ภาพที่ 5 ประเพณีไหว้พระจันทร์ของเขมร ภาพจาก nghethuatbieudien.vn

บทสรุป

กระต่ายเป็นสัตว์ที่น่าเอ็นดู นอกจากรูปลักษณ์ที่ฟังตา น่าทะนุถนอมแล้ว กระต่ายยังเป็นสัญลักษณ์แทนความเฉลียวฉลาดอีกด้วย ความชื่นชมของชาวเขมรที่มีต่อกระต่ายถ่ายทอดออกมาในรูปแบบของงานวรรณกรรม งานประติมากรรมภาพสลักตามปราสาทหิน ตลอดจนประเพณีพิธีกรรมต่างๆ ซึ่งถือเป็นเอกลักษณ์แบบเขมร นอกจากนี้ กระต่ายยังสามารถใช้เป็นตัวอย่างที่ดีในการศึกษาเรื่อง “การผสมผสานความเชื่อทางศาสนา” (Religious Syncretism) ทั้งความเชื่อดั้งเดิม ศาสนาพราหมณ์ และศาสนาพุทธในสังคมเขมรได้เป็นอย่างดีอีกด้วย

สัตรีขนาดเล็กอย่างกระต่ายได้ทำหน้าที่ที่ยิ่งใหญ่ต่อสังคมและ
ธรรมชาติ เช่น การไหว้พระจันทร์ คือการไหว้คุณงามความดีของกระต่าย
ใน “สสปีณทิตชาดก” ที่ยอมเสียสละชีวิตเพื่อเป็นทานบารมี การกระทำ
ดังกล่าวถือเป็นแบบอย่างที่ดีที่มนุษย์ทุกคนควรเอาเป็นแบบอย่าง
และถ้าพิจารณาในด้านของกระบวนการขัดเกลาทางสังคมต้องถือเป็นขั้น
ทุติยภูมิ (secondary socialization) เพราะเป็นการสอนทางอ้อมเพื่อให้
คนในสังคมรู้จักการเสียสละ แบ่งปัน นอกจากนี้จุดมุ่งหมายสำคัญอีก
ประการหนึ่งของประเพณีดังกล่าวคือเพื่อให้พืชพันธุ์ธัญญาหารอุดม
สมบูรณ์ ฝนฟ้าตกต้องตามฤดูกาล เป็นการแสดงความเคารพต่อธรรมชาติ
และตราบไคที่มนุษย์รู้จักเคารพธรรมชาติ ตราบนั้นมนุษย์ก็จะดำรงชีวิต
อยู่บนโลกใบนี้อย่างมีความสุข

សន ពេល្លាចន្ត. (2009). **ចម្លាក់ទេវតាព្រះនារាយណ៍ផ្ទាំងនិងគូរសម្បទ**
ទឹកដោះក្នុងទស្សនវិទ្យា. សារណាបញ្ចប់បរិញ្ញាប័ត្រប្រកបដោយសិទ្ធិ
 បរិស្ថានសិក្សាស្រាវជ្រាវ សកលសិក្សាស្រាវជ្រាវស្រុកសិរីសោភ័ណ្ឌ.

អរិច ជូនាណ. (2000). **មន្តស្បុរសិទ្ធិ**. ភ្នំពេញ: វ៉ែយ.